

## ЖЕНАТА В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

*Вяра Найденова*  
*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

## THE WOMAN IN SOUTH SLAVIC PHRASEOLOGY

*Vyara Naydenova*  
*Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

In the context of this study, gender-marked dictionary-registered phraseological units (PUs) in the Serbian/Croatian and Bulgarian languages are analyzed, identifying the common but distinctive features in the structure and semantics of these PUs, an illustration of the specific Balkan morality with remnants of matriarchy suppressed by dominant patriarchy. Based on the excerpted material, it is established that the PUs of this type in the Bulgarian language have a significant quantitative advantage over the same PUs in the Serbian and Croatian languages. Generally speaking, in all three languages, these combinations do not represent the best qualities, traits and role of the female at all.

**Key words:** Female, phraseology, Bulgarian, Serbian/Croatian

В южнославянските езици богатството от устойчиви словосъчетания, поговорки, пословици и идиоми се дължи на народната мъдрост и колорит, въплътени във фолклора, историята и бита. Фразеологизмът като езикова единица има разностранни семантични и структурни характеристики, което също е предпоставка за разнообразната му стилистична употреба във всички функционални типове текст. Поради голямата им честотност в разговорния език, пресъздаден в диалозите, но и заради изразителността им, високата степен на информационна и конотативна наситеност и способността им, създавайки експресия, да предадат настроение, оценка или образност, фразеологизмите са предпочитано стилистично средство при редица автори. Фразеологичните съчетания като езикови единици, интегрални във формален, семантичен и функционален аспект, се характеризират чрез

диференциалните си признаци със значителната си роля при стилизацията, като разделна оформеност, но цялостен смисъл, вариативност, но относителна устойчивост, експресивност и многозначност.

В понятието **фразеологизъм** се включват устойчивите съчетания и идиомите, а според някои по-широки трактовки – и паремиите. ФЕ (фразеологичните единици) варират според сферата си на употреба през преобладаващите народно-разговорни (фолклорни пословици, поговорки, включително просторечните), терминологичните (в научния – медицински, технически; в публицистичния; в административния стил – съдебно-правните, канцеларските клишета) и други. Но именно в рамките на текст от определен функционален стил или комуникационна сфера фразеологизмът се разгръща напълно – „анализът на значението на думите, и в частност на думите, притежаващи сложна смислова структура, показва, че без наличието на функционалния момент думата не получава пълната характеристика на своята смислова структура“ (Звегинцев 1957: 233). В някои от тези езикови единици преобладава образно-експресивната натовареност, в други – номинативността (предимно термини), в трети – алегорията и сравнението. От граматическо гледище те могат да бъдат глаголни, именни, атрибутивни и обстоятелствени. Възможностите за многостранната стилистична употреба на ФЕ са заложени във вариативността им, в сферата им на употреба, в контекста.

**Богатото стилистично значение** на фразеологизмите е мотивирано от образната им изразителност, плод на поетическото мислене на народа, затова и отразява различни черти от народопсихологията. Често в основата им е някоя метафора, метонимия или афоризъм, кондензиран в пословица или поговорка. Структурно ФЕ са изградени чрез синтактичен паралелизъм, устойчиво сравнение, повторение, рима, антоними, оксиморони и т.н. (Чизмаров 1982: 203 – 204).

Понякога стилистичният контекст е така преосмислен, че фразеологизмът, променил структурната си организация, предизвиква съвсем ново значение или внушение. На промяна и актуализация подлежат и крилатите фрази, паремиите, библеизмите, като особено ярко този процес се проявява при устната форма на ПС (публицистичен стил): ораторска реч, радио, телевизия. В художествения стил ФЕ са предпочитано стилистично средство поради гъвкавостта си (индивидуалната вариативност във всеки контекст и при употреба от различен автор), образността и експресивността си. В други случаи този вид словосъчетания въздействат емоционално или са важен елемент при изграждането на национален или диалектен колорит. Като характери-

зация на речта на литературен герой са най-подходящото средство за индивидуализацията му. В творбите на художественото слово фразеологизмите участват в изграждането на неочаквани конструкции, градиращи или паралелни. Понякога съобразно с авторовите интенции стилистично са маркирани дори неутрални терминологични ФЕ. Речевата индивидуализация на фраземите в художествения текст се реализира по различни начини. „Двойна актуализация на ФЕ, дефразеологизация на ФЕ и нарушаване на нормата за съчетаемост на ФЕ са в различна степен форми на казионна актуализация, които увеличават възможностите за тяхната речева индивидуализация“ (Кювлиева-Мишайкова 1988: 152). Преосмислянето и трансформациите на фразеологизмите, а с това и тяхната актуализация само и единствено в конкретния текст са по посока на морфологични промени (в строежа на съставните им елементи), лексикални (синонимични или друг тип замени в състава на фразеологизма), структурни (промени в количеството на съставните елементи на ФЕ), словоредни (синтактични) промени.

Според Хр. Станева (2001: 129 – 137) в ХТ фразеологизмите са кондензиращо ядро на силна експресивност, образност и емоционалност, потенциално носещи подтекстова информативност, като около тях се създават текстови единства. Подкрепяме тази теза, както и постановката, че „фразеологизмите имат голямо значение за строежа на речта не само като изразни средства, обогатяващи нейните номинативни възможности, а и със своите експресивни качества, защото назовават по особен начин, с цяло словосъчетание, с (често) по-богато съдържание от думата, по метафоричен или метонимичен път, с оригинална структура и ясно изразено характеристично или оценъчно предназначение. Някои се отличават с алегоричност и афористичност, което ги изпълва с богато съдържание, с обобщеност и типизираност на значението, с елиптичност и синтетичност. Има и такива, които са удобна форма за терминологично назоваване на научните понятия. Непроницаемостта и възпроизводимостта на фразеологизмите пък обуславят лесното им запомняне, а ясно изразеният им стил цвят (разговорен, просторечен, книжен) ги прави оперативно и богато с колорит средство за стилово оцветяване на речта“ (Чизмаров 1982: 204).

В рамките на настоящото изследване се извършва анализ на джендърно маркирани ФЕ и паремии с референциални ограничения по признак пол в някои южнославянски езици (български, сръбски, хърватски), при което се търсят общи, но и характерни отличителни черти в структурата и семантиката. Наблюденията и изводите в това

съобщение се ограничават върху периода, който не може да бъде зачеркнат от историята, когато функционира т.нар. сърбохърватски език (СХЕ) като своеобразна симбиоза между двата езика. Интересът ни към този период е продиктуван от своеобразието му и в частност от слабата проученост на темата. Така че, може да се каже условно, в текста се представя „близка диахрония“ по проблема, неизследван предходно, като актуалността е именно във вглеждането в неотдавнашното минало. Не си поставяме за цел анализирането на най-съвременния времеви срез във фразеологията на разглежданите езици и фразеологичните речници на вече самостоятелните сръбски език и хърватски език (с уговорката, че така или иначе ФЕ са едни от най-устойчивите езикови формации с вековен произход и период от по-малко от половин век спрямо днешния ден едва ли е критичен). Именно въз основа на тогавашното състояние е релевантен фразеологичният речник на Йосип Матешич (1982), съдържащ фразеологизми от цялата територия на бивша Югославия. За пълно хронологическо съответствие относно българския език е представителен ФРБЕ (1974/1975). Примерите са ексцерпирани от посочените два речника, като с оглед на постигане на хомогенност и краткост те се привеждат, написани на кирилица.

Научният фокус върху ФЕ и паремииите спомага да се разкрият определени представи относно културно-езиковите (и национално-психологическите) категории маскулинност и фемининност като продължение на еволюционното развитие на една от най-древните човешки опозиции – мъж / жена. Известно е, че структурирането на заобикалящата действителност въз основа на принципа на дихотомията е характерно още за най-архаичните типове общество. Древните хора систематизирали представите си за света, като съпоставяли и противопоставяли редица обекти и явления с помощта на бинарни опозиции от рода на: ден / нощ, слънце / луна, горе / долу; светлина / тъмнина; дясно / ляво; добро / зло; мъжко / женско; живот / смърт и т.н. Така че опозицията мъжко / женско се проявява като една от основните за цялата човешка култура и именно поради това обемните и многостранни концепти МЪЖ и ЖЕНА се отнасят към възловите категории в славянската езикова картина на света (Малишевская 1999).

Като основни лексеми репрезентанти на разглежданите концепти при трактуването на пълния обхват на **семантичния компонент жена** във ФРБЕ (1974/1975) са открити близо 240 ФЕ, а за хърватски и сръбски – малко над 100 (Матешич 1982). Сред тях освен *жена* като ключови лексеми, отразяващи различните роли и нюанси на концепта,

се констатира: *майка, баба, дъщеря, мома, невяста, булка, вдовица, момиче*, както и епизодичните: *леля, сваха, снаха, свекърва, тъща* (патроними, освен *майка, баба и дъщеря*), *попадия, хаджия, циганка, катунарка, калайджия, дама* (социални роли с полюсна „престижност“), и не на последно място – лични имена (количествено преобладават в български), сред които на първо място *Мара / Мария*.

Установеният семантичен кръг лексеми репрезентанти на този концепт, трайно и отдавна вкоренен във фразеологичната система на разглежданите езици, свидетелства за специфичния балкански морал, както и за остатъци от матриархалност, потиснати от доминиращата патриархалност, типични както за ареала на българския, така и на сръбския и хърватския език, където семейството и родът са били основни структури на обществото. Без съмнение архаичният култ към плодovitостта и майчинството е оставил реликти както в мисленето, така и в езика, каквито са относително закостенелите формирования на фразеологизмите. В по-късни периоди някои от тях са преосмислени, трансформирани и снижени, по предположение на някои сръбски изследователи – в резултат на влияние на мизогинията (женомразството), заложи в Стария и Новия завет. Традиционната култура олицетворява болестите и бедствията като женски същества, а християнството подчертава „греховността“ на жената. Това е и причината според нас за двойствения „имидж“ на жената в балканския начин на мислене, например заложен в образа на Баба Марта като символ на женското начало – едновременно съзидателно, раждащо, но и рушащо, стихийно, неуправляемо. А всяко отклонение от патриархалните канони и табута, всяко „своеволно“ поведение води до осъждане от страна на патриархалното общество.

Неслучайно семантичният вариант *майка / майчин* се среща най-често в българските устойчиви съчетания (70), но без да се изтъкват никакви положителни характеристики на майката: *сине майчин; мамино детенце; и мен е майка раждала; метнал съм се на майка си; бозая / суча от две майки; продавам и майчиното си мляко; както майка го е родила; майка му мечка / стара; майко / майчице мила; майка плаче* и т.н. ФЕ в сръбския и хърватския (примерите са на кирилица) с лексемата *майка* са подчертано по-малко на брой (17) в сравнение с броя на българските ФЕ със същия компонент, като отново образът на майката не е символ на майчинство, святост, всеотдайност: *го као од мајке рођен; пијан као мајка* (<https://www.opsteobrazovanje.in.rs/zasto-se-kaze/pijan-kao-majka/>); *бити као мајка*. Като основна проява на структурно-семантична аси-

метрия при съпоставката на ФЕ от разглежданите езици се налага наблюдението за разликата в броя на доминиращите ключови думи в тези ФЕ. Така в сръбския (СЕ) и хърватския (ХЕ) за разлика от български на първо място по фреквентност се оказва лексемата *баба* и производните ѝ. Другите патроними за същества от женски пол или за социалния статус на жената са сравнително малко на брой във всички разглеждани езици. В СЕ и ХЕ на фона на българския личните женски имена, участващи във ФЕ, са незначителен брой: *Евина кћи / Евин син / Евино колено; у Евину / Евином костиму; држати се као дрвена Марија; претерала Дара меру (7) / мека Марија; всичко Мара втасала, празна Мара (тѣпан била); Йола, Мара и камшик Тодора; не ходи Мара сама на бара; като ми пееш, Пенке ле, кой ли ми те слуша; изгубена Станка; Мазна Гана; мъжка Гана / Дойна / Драгана / Райна; трянка-флянка, баба Станка* (случай на съзнателно търсена вътрешна рима чрез въвеждане на несъществуваща лексема); *хваща ме бързата Катерина и др.* (35).

Съпоставката между анализираниите ФЕ в семантичен план визира различията не само в плана на съдържание, но и в плана на изразяване (а и на функциониране) съобразно с модела, предложен от Гак (1997: 55 – 65), който съчетава лингвистични, културологични и прагматични параметри:

#### **I. В плана на съдържание – наличие на:**

**А)** еквиваленти с пълна смислова и формална идентичност, като напр.: *бабешки приказки / бапске приче; Евина дъщеря / Евина кћи; като зъбите на баба ми / као бабини зуби; както майка го е родила / како је кога мати родила; мамин син, мамино синче / мамин син; суча от две майки / сисати две мајке; сламена вдовица / сламната удовица*. Налице е езикова симетрия (благодарение на близостта на разглежданите езици), която се състои в еднаквото денотативно и конотативно значение, приблизително идентичния лексикален пълнеж и съчетаемост, както и сходната сфера на употреба;

**Б)** на аналози – със смислова, но не и формална идентичност, като напр.: *бабини деветини / бабља приповетка; женски Дойно/Райо / женски Петко; мамино детенце / мамина маза; така и сваха ми Гюрдя знае / то зна и (моја) ћорава баба* и др., където напълно идентичният смисъл се реализира чрез сходни, но не абсолютно еднакви езикови средства;

**В)** Понякога сходни или идентични ФЕ във формален аспект носят коренно различна семантика, като напр.: *въртя се около полата на жена си* (стоя си вкъщи и бездействам) / *заплести се у женске*

сукъне (попаднал под женско влияние, прекалено много се занимава с жени); *от две баби цяла невеста* (нещо неосъществимо) / *дати бабу за невесту* (измамвам, изигравам); *ти баща, ти майка* (настоятелна молба за помощ) / *бити кому и отац и мајка* (най-скъп и от най-голяма полза съм за някого).

Г) В най-голям брой случаи обаче се констатира езикова асиметрия, като българските ФЕ се отличават със значително разнообразие и богатство (може би поради това, че е ексцерпиран само един фразеологичен речник на сръбския и хърватския език (Матешич 1982) за получаване на представените тук числови данни, но съобщението е ориентирано спрямо състоянието до този конкретен времеви период).

**II. Различията в плана на изразяване** – количествени и качествени (т.е. във външната форма на аналогични ФЕ, съдържащи лексемата „жена“:

А) наличие или изпускане на думи: *така и баба знае; и баба знае / то зна и (моја) ћорава баба/бака; като баба Марта / баба Марта; дъвча като с бабини зъби / као бабини зуби;*

Б) Различия в резултат на спецификата в граматични категории, флексии и тип език (в случая – аналитичния български и синтетичните хърватски и сръбски);

В) Лексикални различия, най-често наличие на синоними – смислови или стилистични: *бабини деветини / бабља приповетка; мамино детенце / мамина маза* и др.

**III. Разлики във вътрешната форма** – образа, отразяващ някои от признаците на номинирания обект, изборът на назоваването отразява своеобразието на светогледа на даден народ, комплекса от историко-социокултурни наслоения и т.н. Всичко това е особено меродавно, що се отнася до ФЕ, където номинацията не е директна, а комплексна и косвена, многопластова, а и ФЕ се отличават с образността и експресивността си: *БЕ – бързам като пале/пърле/теле пред майка / СХЕ – 0; еня баба за дяда Еня / 0; жена ми ми налага калпака (капата), жената ме води за езика / 0; (гледа) като посрано дете майка си / 0; трай, бабо, за хубост / 0; като поповата дъщеря на задушница / 0* (нулата означава, че в сръбския и хърватския липсва ФЕ с подобен образ или семантика). Ето няколко случая, когато се констатира обратното (в българския няма съответен ФЕ): *0 / превести баба с колачима; трла баба на лан да јој прође дан; 0 / за које (чије) бабе здравље/душу/брашно; 0 / пијан као мајка; 0 / бити као мајка; 0 / држати се као дрвена Марија* и др. Частичната или пълната замяна на образа или коментирания признак, присъствието или липсата

изобщо на съответстваща ФЕ свидетелстват за разликите в световъзприемането и стереотипите на мислене.

Безспорно настоящото съобщение не обхваща поставения проблем в цялост. Съответните книжовни езици и особено народните им говори и разговорната реч разполагат с много по-голям количествен и качествен ресурс от фразеологизми със семантичен компонент *жена*, които засега са останали извън обсега на изследването. Не са проучвани и по-актуалните издания (например новият хърватски фразеологичен речник от 2003 г. от колектив Менац, Финк-Арсовски, Вентурин и фразеологичният речник на сръбския език на Оташевич, 2012 г.), защото фокусът на съобщението целенасочено е избран да бъде до края на осмото десетилетие на XX век.

Въз основа на ексцерпирания материал обаче се очертават някои немаловажни изводи, неустановявани до момента: ФЕ от този тип в българския език имат значителен количествен превес в сравнение със същите ФЕ в сърбохърватския език (название, актуално за разглеждания период). Като цяло въпросните съчетания съвсем не обрисуват жената с най-добрите ѝ качества, черти и роли (като майка – любяща, всеотдайна и свята) и безспорно представляват щрихи от древни предубеждения и суеверия. Образно-смиловите реликти от матриархата са потиснати от патриархалните и християнските представи, които представят жената предимно в негативна светлина, като олицетворение на грехопадението или като обект за сравнение или ирония. Устойчивостта на ФЕ като езикови формации дава основание да се предположи, че тези образи и представи са с дълбоки корени в съзнанието на южните славяни и в тяхното подценяващо отношение към жената (в миналото, за съжаление – и в настоящето). Това се отнася в еднаква степен за всеки от разглежданите славянски езици с известни нюанси, резултат от спецификите на светоусещането и народопсихологията (Мършевич-Радович 2008), както и разлики, най-вече в плана на изразяване. Фразеологизмите с ключова дума *жена* благодарение на богатата палитра от образи и сравнения от бита и семейния живот, която представят, на семантичната и експресивната си многопластовост са често употребими във всички функционални стилове на книжовния език, най-вече в разговорния език и в художествената литература.

Многопосочността на темата позволява тя да бъде продължена след по-детайлно проучване и на най-новите речникови източници, вече диференцирани за всеки от разглежданите южнославянски езици.



## ЛИТЕРАТУРА

- Гак 1997:** Гак, В. Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставлении с французскими библеизмами). [Gak, V. G. Osobennosti bibleyskih frazeologizov v russkom jazyke (v sopostavlenii s frantsuzskimi bibleizmami).] // *Вопросы языкознания*, № 5, Москва, 1997.
- Звегинцев 1957:** Звегинцев, В. А. *Семасиология*. [Zvegintsev, V. A. Semasiologia.] Москва: Издательство Московского университета, 1957.
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. Фразеологизмите в българския език. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Frazeologizmite v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1986.
- Кювлиева-Мишайкова 1988:** Кювлиева-Мишайкова, В. За някои начини на актуализация на фразеологичните единици. // *Славистичен сборник БАН*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Za nyakoi nachini na aktualizatsiya na frazeologichnite ediniti.] София, 1988.
- Малишевская 1999:** Малишевская, Д. Фразеология в контексте культуры. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции „мужчина/женщина“. // *Фразеология в контексте культуры* / РАН. Институт языкознания; отв. ред. В. Н. Телия. [Malishevskaya, D. Frazeologiya v kontekste kul'tury. Bazovye kontsepty kul'tury v svete gendernogo podhoda (na primere oppozitsii „muzhchina/zhenshtina“.)] Москва: Языки русской культуры, 1999.
- Мършевич-Радович 2008:** Мршевић-Радовић, Др. *Фразеологија и национална култура*. Библиотека Књижевност и језик – књига 26 [Mršević-Radović, Dr. *Frazeologija i nacionalna kultura*.] Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Станева 2001:** Станева, Хр. *Стилистика на българския книжовен език*. [Staneva, Hr. *Stilistika na balgarskia knizhoven ezik*.], В. Търново: Абагар, 2001
- Хачманян 2007:** Хачманян, Л. *Фразеологизми със семантичен компонент „жена“ в българския и сърбо-хърватския език*. Дипломна работа – ПУ „Паисий Хилендарски“, ръкопис. [Nachmanyán, L. *Frazeologizmi sas semantichen komponent „zhena“ v balgarskiya i sarbo-harvatskiya ezik*.] 2007.
- Чизмаров 1978:** Чизмаров, Д. *Стилистика на българския книжовен език*. [Chizmarov, D. *Stilistika na balgarskia knizhoven ezik*.] София: Народна просвета, 1978.
- Шипка 2010:** Šipka, M. *Zašto se kaže*. Novi Sad: Prometej, 2010.

## РЕЧНИЦИ

- Кулишич 1970:** Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж., Пантелић, Н. *Српски митолошки речник* [Kulišić, Š., Petrović, P. Ž., Pantelić, N. Srpski mitološki rečnik.] Београд: Нолит, 1970.
- Матешич 1982:** Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Менац 2003:** Менац, Ан., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak 2003.
- Оташевич 2012:** Otašević, Đ. *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej, 2012.
- ФРБЕ 1974/75:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*, т. 1 и 2. [Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, K. Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik, t. 1 i 2.] София: БАН, 1974.
- Ничева 1993:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. [Nicheva, K. Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- 5000 БПП 1969:** *5000 български пословици и поговорки*. [5000 balgarski poslovitsi i pogovorki.]. София: Наука и изкуство, 1969.